

“כדי שלא אשכח” נרטיב העל בעיצוב מרכיב הזמן ברומן ההיסטורי בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

אסנת גביאן

"...קְשָׁכְּלָם זֹכְרִים אֲנִי שׁוֹכַח. וְקְשָׁכְּלָם שׁוֹכְחִים אֲנִי זֹכֵר.
וְזֶה פּוֹאֵב עַד כְּדֵי כִּף שְׁאֲנִי צָרִיף לְהִתְאַמֵּץ לְאַסֵּף אֶת הַשְּׂבָרִים,
כְּדֵי שְׁלֹא אֶשְׁכַּח שְׁאֲנִי חַיֵּב לְזָכֵר."
(זך, 2016, עמ' 132)

תקציר

המאמר בוחן את הדרך שבה רומנים היסטוריים על תקופת המקרא והעבר הפוסט-מקראי שימשו אתר למאבק נרטיבי בין שנות השישים עד אמצע שנות השמונים. המאמר מדגים כיצד הנרטיב הציוני החל לאבד מתוקפון, לאחר שמיני שיח חלופיים (כגון השיח הדתי-לאומי, השיח החרדי והשיח הליברלי) בחרו לעצב את פרקי הזמן האלה בדרך שונה. באמצעות תהליכים מניפולטיביים של זיכרון והשכחה פיצלו הנרטיבים המתחרים את האמת המונוליטית הלאומית לזיכרונות משנה שאפשרו סטייה מן האתנוצנטריות התרבותית הקוהרנטית שמשלה קודם לכן. בין השאר במאמר נדונה הדרך שבה דמותו של דוד המלך ומרד בר כוכבא שימשו מנוף לאידאולוגיות סותרות, כשהן מעצבות אותו כל אחת על פי מטרותיה: למשל כיצד דימויי המנהיגות השתנו ומטרות קיומו של הפרט התחלפו. היה בכל אלה התרסה כלפי עולמה הרוחני של הציונות, ערכיה ותרבותה. השינויים לא התקיימו בבת אחת או בספר מסוים. בהדרגה, כל סיפור הוסיף פן נוסף למרחק ההולך וגדל בין עלילת העל-ציונית ובין מה שסופר כשלושה עשורים לאחר קום המדינה. ההבדלים האידאולוגיים היו רחבים למדי עד כי התגבשו בסופו של דבר לצורות שיח עצמאיות חדשות.

מילות מפתח: רומן היסטורי; נרטיב; שיח/נרטיב דתי; שיח/נרטיב ליברלי; שיח/נרטיב ציוני; מרד בר כוכבא; דוד המלך; תקופת המקרא; עבר פוסט-מקראי.

מבוא¹

ל'זמן' בתרבות היהודית ובספרות הילדים בכלל זה נועד תפקיד חיוני בהבניית הזהות האישית והלאומית של העם, האדם הפרטי והילד.² הקישור בין המונח 'זמן' למונח 'זהות' מתבצע באמצעות פעולת הזיכרון (וההשכחה). כל נרטיב של זיכרון הוא סוג של בדיה, ואולם אין מדובר בהמצאה במובנה הפשטני, שכן בנרטיב הזוכר קיימת מחויבות כלפי מרכיבי העבר שהוא מבקש לשמר. נרטיב הוא כל מבע מילולי הכולל מארג עלילתי סיפורי שמטרתו לכונן ידע על מציאות חברתית נתונה (גורביץ וערב, 2012). זהו מעשה סיפר המתאר רצף אירועים שבארגונו יוצר פרשנות על תרבות ויחסי הכוח בקהילה שבהם הוא פועל. השימוש בנרטיב דורש מודעות שפתית, מניפולציה מכוונת ויכולות רטוריות אשר משמשות את המספר כדי לבטא את עמדתו הסובייקטיבית והאידאולוגית בסוגיות של הבניית זהות, זיכרון ומשמעות. ואכן, ספרות ילדים כוללת תכנים פוליטיים והיא חלק חשוב ממנגנון החברות המופעל על הילדים במטרה לעצב את התנהגותם, זהותם, תודעתם ותפיסת עולמם (משיח, 2013, עמ' 15-18). כך נוסף על משמעותה החינוכית, האסתטית והתרפויטית, ספרות הילדים כוללת ברובד הסמוי שלה נרטיבים הגמוניים ואחרים ומנחילה אותם לדור הבא באמצעות האסטרטגיות הפואטיות המובנות שבה. במחקרים אחרים מופיעה סוגיה זו של הקשר בין ספרות ילדים לפוליטיקה (למשל משיח, 2015; משיח, 2016; קרן-יער, 2007; רודין, 2015א, 2015ב). במאמר זה אבקש להתמקד בדרך שבה תמונת העבר הציונית ברומנים היסטוריים שונים הומרה בזיכרונות אלטרנטיביים, כיצד תהליך זה התרחש ומה עשויה להיות משמעותו.

התהליך שבו הילד והנער העברי, היהודי והישראלי הופך להיות חלק מהקהילה היהודית והישראלית בארץ, קשור קשר עמוק למרכיבי הזמן. ינקותו במסגרות מוסדיות, משפחתיות ואישיות כוללת ציון של חגים ושבתות, אירועים ומועדים, ימי זיכרון ועונות השנה והם מתורגמים לתכנים שבאמצעותם הילד לומד מי הוא אמור להיות ולאן הוא שייך. חלוקת הזמן והמהות המוענקת לו באמצעות מנייתו – משמשים אמצעים שבאמצעותם מתגבשת ההחלטה מה ראוי לזכור, באיזו דרך ומי מחליט. אם כן, מרכיב הזמן ביצירה משמש כלי אידאולוגי חשוב באמירה הכוללת של המספר ואינו מתפקד כגורם ניטרלי ואובייקטיבי (Hobsbawm & Ranger, 1983, pp. 1-14; Hutton, 1991 p. 58). המספר מארגן את 'חומרים' ההיסטוריים על פי אינטרסים לאומיים-חברתיים או פרטיים ואלה משמשים בספרות הילדים מרכיבי יסוד שבאמצעותם נוצרת ההבניה התרבותית המבוקשת (Even-Zohar, 1997, pp. 28-29). אם כן, הכתיבה לילדים בעניין מרכיב הזמן, היא כתיבה אידאולוגית המכילה עיבוד סלקטיבי ומכוון של מנגנוני הזיכרון והשכחה. תהליך הזכירה מבקש לנצל דימוי מן העבר לטובת צרכיה העכשוויים של החברה (או גורמים מסוימים בה). הזיכרון תלוי הקשר ונתון לתרגום חוזר ונשנה של אירועי העבר. באמצעות מנגנון הזכירה נבנית הזהות הקולקטיבית של החברה הנושאת זיכרון זה, שכן הוא הופך למאגר הידע המשותף לה (הכולל רעיונות, דימויים ומשמעויות). אולם כל פעולת זכירה כוללת גם שכחה מניפולטיבית ומכוונת. שתי הפעולות גם יחד אינן קבועות ונתונות לשינויים על פי האינטרסים הפוליטיים המשתנים של מכוני תרבות נתונה. כך תמונת העבר של הילד היא תוצר של עיבוד והמצאה, מיון ויצירה מחדש של אותם 'חומרים' היסטוריים שעליהם

1. מאמר זה הוא עיבוד של פרק מעבודת הדוקטור של הכותבת (גביאן, 2011).

2. על הקשר בין מושגים כגון זמן, זהות, זיכרון ויהדות ראו למשל אצל בנימין (2008), עמ' 7-15.

דובר לעיל.

מאמר זה מבין את המושג 'תמונת עבר' בדרך שניסחה שביט (1999, עמ' 90-110). על פי הגדרתה, תמונת העבר היא "מכלול הזיכרונות ההיסטוריים של קבוצה חברתית מסוימת ושל הפרט בתוכה, ובהם הזיכרון הפרטי-היולי והזיכרון הקולקטיבי, וכן סך כל דימויי העבר של הפרט, של הקבוצה ושל הלאום הנוגעים למרחבי הזמן, החלל והמקום שלהם זמן רחוק וזמן קרוב, מרחבים מצומצמים ומרחבים רחבי היקף, חללים מקוטעים וחללים שלמים. כל אלה מתובנתים באופן שיטתי בתהליכי ברירה של 'חומר היסטורי' ובארגונו, על-פי עקרונות היררכיים הנקבעים מחדש מפעם לפעם. תהליכי הסלקציה שלהם ותבנותם בתוך חלל, מקום וזמן קונקרטיים, הם שבונים את 'הסיפור ההיסטורי' ומעניקים לו משמעות" (שם, עמ' 95).

במרכזו של הרומן ההיסטורי לילדים ונוער עומד האירוע ההיסטורי³ ומטרתו העיקרית אינה תיעוד שלו, אלא כדבריו של לוקאץ' (1955) "להחיות תחייה פיוטית בני-אדם הלוקחים חלק במאורעות אלה. יש להביא למדרגת חוויה את הרגשת הנימוקים החברתיים והאנושיים; שבזכותם סיגלו להם בני-האדם במציאות היסטורית מסוימת דוקא מחשבות, הרגשות ופעולות כאלו ולא אחרות" (שם, עמ' 33). לטענת מצוב-כהן (2018, עמ' 73-74), פנייתו של מחבר הרומן ההיסטורי אל ההיסטוריה נובעת מהצורך לברר דילמות המתעוררות בהווה של הסופר. הוא מבסס את הראיה לטיעונו באמצעות נרטיב המארגן את היבטיו האסתטיים-פואטיים של הסיפור על דרך התנהלותם והתרחשותם לכאורה של אירועים ודמויות העבר כפי שהוא בוחר לעצבם.

אם כן, חשיפת המנגנון העומד בבסיס הנרטיב מסייעת לזהות את האינטרסים למיניהם, העומדים בבסיס עיצובה של תמונת העבר ברומן ההיסטורי. השאלות שישאלו יבחנו סוגיות, כגון באיזו תקופה עוסק הסיפור ומהו האופן שמבקש המספר לקשור את הנמען לתקופה זו. יש לשאול מי מספר את הסיפור ומה הוא מבקש לומר על אודות התקופה. המאמר יבקש לבחון מה מאירועי התקופה המספר מעדיף לזכור ואיזה חלקים ממנה 'נשכחו' (את מי משרתים בחירות אלה). סקירת מאפייני התקופה (אירועים מרכזיים, דמויות, דימויים) מתוך המשמעות המוענקת להם בסיפור תסייע לגלות את האמירה הכוללת של הטקסט ומטרתו. השוואה של דרך עיצוב תקופה זו בספרים מקבילים תאפשר זיהוי דינמיקה של שינויים בזיכרון הקולקטיבי בשל חילופיים נרטיביים אידאולוגיים המתרחשים בספרות הנדונה. ההשוואה הפואטית על בסיס ז'אנר קבוע (הרומן ההיסטורי) תשמש יסוד מארגן לבחינת המנגנון הנרטיבי המשתנה.

תקופת הזמן שנבחרה לעיל משקפת תחנה חשובה בתולדות התפתחות הסיפורת לילדים בארץ. סביר לראות בתקופה הנחקרת (1960-1985) מעין 'קו פרשת המים' תרבותי ופוליטי בארץ. מחקרים בספרות ילדים (הראל, 1993; כהן, 1988) רואים במלחמת ששת הימים את אחד משיאיו של השיח הציוני, וכן מזהים כי החל משנות השישים והשבעים מעבר הדרגתי משיח דידקטי לשיח פסיכולוגיסטי (בהשפעתו של דיוקן ה'ילד' החדש). נראה כי השינוי העמוק בסדרי השיח בכתובה לילדים בפרוזה התרחש בהדרגה וניכר במיוחד לאחר מלחמת יום כיפור. בשלהי שנות השמונים ובשנות התשעים עם התמוטטות הגוש הקומוניסטי, האצת תהליך הגלובליזציה וחדירת האינטרנט כבר שולט שיח ילדות חדש בספרות ילדים (משיח, 2000). יתר על כן, שיכמנטר (2018, עמ'

3. על הגדרתו של ז'אנר זה בסיפורת לילדים ראו אלמוג וברוך (1996), עמ' 83-90.

181-187) קובעת כי משנות השישים עד שנות השמונים זכה הרומן ההיסטורי לילדים לפריחה מחדש. אומנם רומנים היסטוריים שימשו גם בעבר תפקיד מרכזי בהעמקת התודעה ההיסטורית וגיוסה למטרות לאומיות. אולם בשלושה העשורים האלה השתנו הנסיבות האידאולוגיות, הפוליטיות והחברתיות בארץ ונוצר, לדבריה, צורך להתאים את הסיפור ההיסטורי למציאות החדשה.

עניינו של מאמר זה הוא בתקופת המעבר שבה מתבטא המאבק בשינויי סדרי השיח וחילופים היררכיים של הנרטיבים השונים בספרות הילדים בעברית. בחינה של עניין זה על רגע הז'אנר של הרומן ההיסטורי (שבו, כאמור, ממד הזמן ותמונת העבר ממלאים תפקיד חשוב במיוחד) תאפשר חשיפת מנגנונים נרטיביים אלה וכיצד התחוללו שינויים אלה הלכה למעשה.

חילופי נרטיבים ברומן ההיסטורי (תקופת המקרא)

הדיון להלן יציג את הדרך שבה מנגנוני זיכרון והשכחה בתקופת המקרא סייעו לסופרים רבים לעצב את המסר שרצו להנחיל לנמען. הכותבים הציונים השתמשו בזיכרון המקראי כדי לעודד ערכים לאומיים: התיישבות בארץ ישראל, אהבת מולדת, מוכנות להילחם על הגנתה. יוצריהם של הנרטיב הדתי-לאומי והנרטיב החרדי ביקשו לקדם את תפיסת העולם האמונית, ואילו מחבריו של השיח הליברלי התמקדו ברווחת הפרט, אמירות ביקורתיות על כיבוש, זכויות מיעוטים והדרה של החרגיים בחברה.

על רקע הזיכרון (כלומר הנרטיב) הציוני העת העתיקה תוארה כתקופת פריחה של הלאום העברי, שכן בתקופה זו הוא נהנה מחיים אוטונומיים שהייתה בהם עצמאות פוליטית חברתית ותרבותית (Zerubavel, 1994, pp. 13-36). זרובבל (Zerubavel, 1994) טוענת כי תקופה זו נתפסת כתור הזהב בחיי האומה שהציונות שאפה לחזור אל רוחה העצמאית כדי לשקם את שורשיה, כגון זהותה (העברית), שפתה, מוסדותיה השלטוניים, הזיקה לאדמה. על פי הזיכרון הציוני העבריים היו לאום גאה של איכרים שעבדו את אדמתם, והיו נכונים גם להילחם ולמות למענה. גיבורים מקראיים אהודים במיוחד היו שמשון, גדעון, שאול ודוד. בתקופות מאוחרות היו אלה בני שבט יהודה (למשל המכבים, לוחמי בר כוכבא, אלעזר בן יאיר) שמסירותם לעצמאותם המדינית עוררה את דמיונם של הצברים לראות בהם מופת ודוגמה להתנהלותו הראויה של היהודי החדש. זרובבל (שם) טוענת כי בנרטיב הציוני הודגש הדמיון בין האתגרים הלאומיים והביטחוניים, שהתמודדו עימם הצברים, ובין הקשיים שחוו העברים הקדמונים לעומת צבאות חזקים שביקשו לכבוש את ארץ ישראל. בתהליך זה צומצם וטושטש הקשר הדתי והובלט המרכיב הלאומי חילוני. הסופרים בחרו להתעלם מן הכוח האלוהי ככוח מניע של האירועים מתוך רצון לבטא את כוחות העשייה של היהודי החדש בארגון גורלו במו ידיו. אפיינה את הטקסטים האלה רטוריקה של 'התפעלות' מן הרצון האנושי שהוביל בעבר והיה אמור להביא את האומה גם בעת החדשה לידי השינוי המיוחל. הצברים הוצגו כנכדיהם של האבות העבריים ושם תואר זה ('עברי': ספרות עברית, עבודה עברית, נוער עברי) שימש אמצעי נוסף שיצר את הפער בין היהודי הגלותי ליהודי החדש שפעל בארץ. הצגתה של הגלות במונחים של מחלה ואת העת העתיקה באור חיובי נועדה לקדם את האינטרסים של התנועה הציונית.

עניין זה מתבטא ברומנים היסטוריים לבני הנוער. הסופרים העוסקים בנרטיב הציוני בספרות זו גם לאחר שנות השישים (אם כי במידה הולכת ופוחתת) התמקדו בתקופות שנתפסו כמקדמות את האידאולוגיה הלאומית. הנרטיב התאפיין בהצגה סטראוטיפית של מלחמת ה'טובים' ב'רעים' בפרק

הזמן שבו 'ישב עם ישראל במולדתו'. הספרים הציגו גיבורים עבריים 'גאים וזקופים' וחסרי פגמים שהובילו את עםם פעם אחר פעם לניצחון ולעצמאות מדינית. נרטיב הניצחון נשמר גם באירועים היסטוריים שהסתיימו בכישלון ובתבוסה של 'כוחותינו'. האויב הוצג ככוח דמוני והתגלמות הרוע שלנגדו ניצב הלוחם העברי ה'צודק'. המניע והמקור לטוהר ליבו של הלוחם העברי נבע מן ה'אמונה' המוחלטת בצדקת הדרך (לאו דווקא בהקשרה הדתי). לצד כל אלה הונחל המסר האידאולוגי במידה אגרסיבית ומפורשת ברובד הגלוי של הטקסט וסייע לילד למצוא את הקשר בין העלילה ובין משמעותה עבורו בהווה. כך בסדרת ספריו של שרגא גפני המספרים מחדש את סיפורי המקרא לילדים. בספרו **ספורי אבות** (גפני, 1963) סיפור עקידת יצחק מסתיים בלקח זה:

כך עמד אברהם בניסיון הקשה מכל הניסיונות אשר ניסה אותו אלוהים, ואלוהים נוכח לדעת כי אברהם הוא לא רק איש אציל נפש, אמיץ נבון ונדיב, אלא גם נאמן הוא לאלוהים בכל לבו ועל כן ראוי הוא להיות אב לעם הגדול והנפלא אשר יישב בארץ כנען. והעם הגדול הזה הלא הוא עמנו – העם העברי, אשר ירש מאברהם את תכונותיו הטובות (עמ' 47, ההדגשה שלי).

מאבק האחים על הבכורה גם הוא מכוון לעצב את האמירה הלאומית בעניין יתרונו המוסרי של העברי על פני אומות אחרות. עוד למשל נאמר כי רבקה "ידעה כי התכוון שיעקוב יהיה הבכור למען שיעקוב יהיה אבי העם הגדול והנפלא אשר יצא ממשפחתם, ולא עשו. לא עשו הגס, הפרא והשחצן אלא יעקוב אציל הנפש, הצנוע, החרוץ" (עמ' 74-75).

אולם החל מתקופה זו חלה גם בהדרגה הסטה ניכרת בספרות הילדים ההיסטורית מן הפן הלוחמני לאומי לטובת יעדים ערכיים חדשים. השינוי מתבטא בכל מיני היבטים של השיח: רפרטואר הדמויות החדש שסופר עליהן מייצג דינמיות והשתנות ערכית, יחסם הביקורתי של הכותבים לדמויות 'הישנות' משקף את התמורות האידאולוגיות שחלו בחברה. ההדגשים החדשים בפרטיה הביוגרפיים של הדמות המתוארת מעידים על תפיסות עולם זרות, שחדרו לתרבות הישראלית ושינו את פניה וכך הלאה. בסופו של עניין הולכת ונחשפת מגמה הדרגתית אך ברורה של המרת דרכי השיח הלאומי בנרטיבים אלטרנטיביים. הנרטיבים החדשים אינם בעלי זהות אחידה: חלקם נובעים מבית מדרשו של השיח הליברלי, אחרים מבקשים לקדם את השיח היהודי-דתי. המשותף לכולם: כוח היצירה המייצג את דינמיקת ההמרה של המסר הלאומי במסרים חדשים.

ארחיב עניין זה:

תמונת העבר על דמות מקראית מבית מדרשו של הנרטיב הציוני הייתה עשויה להשתנות כאשר חלה תמורה בהדגשים הביוגרפיים של דמות זו. פרטים חדשים מתולדות חייה 'נוספו' או 'נשכחו' ויצרו למעשה שיח חדש עליה. ההדגשים החדשים היו תוצאה של יד מכוונת שביקשה ליצור אמירה אלטרנטיבית על הדימויים הציוניים הישנים. הפרטים הביוגרפיים החדשים האירו את הדמות באור שונה מזה שהיה מקובל קודם לכן (עד לשנות השישים). שינוי יחסו של המספר כלפי הדמות המקראית גרם לטרנספורמציה בדימויה הספרותי ומשמעותו לילד: מהערכה לביקורתיות סמויה או מפורשת. היה בכך גם שינוי בפונקציונליות של הסיפור: לא עוד טקסט שנועד לחזק את הקשר בין היהודי החדש (החלוץ, הצבר) לבן דמותו הקדמון (העברי המקראי). בתפקידים החדש נועדו הסיפורים לילדים לשמש משל חברתי ביקורתי וסוג של אופוזיציה כלפי הממסד, מנהיגותו המושחתת, מציאות חברתית שלילית, קודים תרבותיים מערביים בלתי ראויים (לדעתו של המספר)

ועוד. הצגת הדמות המקראית ממקום ביקורתי היא אקט חתרני מפני שהתרבות הציונית יצרה זהות גבוהה בין החוויה הלאומית הצברית ובין אירועים מן התקופה המקראית.

עיצוב הזיכרון בעניין דמותו של דוד המלך הוא דוגמה לטרנספורמציה נרטיבית שכזו. בעניין הנרטיב הציוני הכותבים בחרו לרוב להתמקד בימי נערותו של דוד (כרועה תמים) ובמלחמתו בגוליית.⁴ הטון המעריץ הציג את הצברים כבני דמותו של דוד (גיבור אמיץ ויפה נפש), שגבר בעוז רוחו על האיום בדמותו של גוליית הענק. אולם בשנות השישים שימשה דמות זו למטרות שונות בתכלית. היא הפכה לכלי ניגוח של הממסד בהווה: מלך ססרה. הנרטיב האלטרנטיבי בעניין זה יטען כי כמו דוד, גם הצבר בצעירותו ענה על דימויו כנער יפה תואר, הנאבק בהצלחה באויבי הענק סביבו. אולם משבגר, החל ליהנות ממנעמי השלטון והסתאב. דוגמה לאמירה מסוג זה היא **דוד ועמינדב**, ספרו של ליבנה (1965). מדובר ברומן רחב יריעה שמדלג מתקופת ילדותו של דוד כרועה צאן, מוזיקאי עדין נפש אל תקופת בחרותו כמלך ישראל. הספר בוחן בהרחבה את שאלת כדאיות המלכותו של מלך על ישראל. הסוגיה בדבר דמותה של מנהיגות ראויה משליכה גם על ההווה של הנמען. בספר זה נבחנת דמותו של דוד כמנהיג, כבעל וכאב המונע מאינטרסים כלכליים ופוליטיים. הטקסט מתאר בזלזול את ימי שלטונו של דוד כ"ימי כיבושים וניצחונות" (עמ' 244) וטוען בביקורתיות כי בזמן זה "כגבורת איש במערכה כן תפארתו" (עמ' 244). שיח מסוג זה מבקש לטעון כי דוד המלך ודוד בן גוריון (ועוד מנהיגים כמותם) טעו לחשוב שהישגים צבאיים חשובים יותר מהתנהלות מוסרית וחברתית הגונה. הטקסט מבקר קשות את הממסד באמצעות סמל ציוני מובהק (דוד הגיבור) באמצעות בחירה מודעת של פרק ביוגרפי בחייו שממנו השיח הציוני בחר להתעלם, שכן לא התאים לדימוי שביקש ליצור על מנהיגיו.

רומן היסטורי נוסף המערער על דימויו של דוד המלך כגלגולו של הצבר כדמות מוסרית המתמקדת בעשייה לאומית הוא ספרו של גורן (1984), **המלך דוד**. חדשנות השיח בספרו של גורן נובעת מהצגתה של הדמות באמצעות טרמינולוגיה המושפעת מן הליברליות המינית האמריקאית ושהייתה, כאמור, זרה לשיח הישן: יש לזכור כי המשחיות החלוצית החילונית קראה את התנ"ך כסוג של תעודת לידה (שפירא, 1997, עמ' 219) המסייעת ליהודי החדש ליצור זיקה טבעית אל עברו. הנרטיב הציוני היה שמרני במידה יחסית ובשורות מהפכניות-תרבותיות אמריקאיות ומערב-אירופאיות איימו על ערכיו (אלמוג, 2004, עמ' 1043-1168).

עצם הדבר שהטקסט לילדים שימש לניגוח הממסד הציוני הקיים, ניכר גם בשיח החדש שבו הסופרים בחרו להציג תמונת עבר מורכבת, דו-משמעית, שאין בה 'אמת' אחת דומיננטית. אדרבה, הכותבים העניקו פתחון פה לקול אופוזיציוני ועודדו לצד האמירה הביקורתית גם סובלנות פלורליסטית למגוון אמיתות על מציאות מסוימת. ראייה זו מחנכת כי המציאות נתונה למגוון פרשנויות ונקודות מבט אחרות ואף סותרות. הדובר 'הזמין' את הילד להכיר את הסיפור המקראי מבעד לנקודת מבטו של

4. ראו למשל ספרו של גפני (1964), **דוד מלך ישראל**. בראשית הספר נאמר כי בני ישראל סמכו רק על העזרה של אלוהים שינחיל להם ניצחון על אויביהם אך נכשלו (עמ' 19). שמואל מבקש מנהיג ראוי שיוליך את צבא ישראל (כך לאורך הספר) לניצחון ומזהה איכויות אלה בדוד המתואר כ"רך בשנים, נער" (עמ' 77) והו בו עוז ותבונה וגבורה (עמ' 79). הוא "מזדקף בגאווה" (עמ' 86) כאשר שאול מטיל ספק ביכולתו להילחם בגוליית. וכך הלאה. על מאבקו של דוד בגוליית והדרך שבה תרם למיתוס 'המעטים מול רבים' ומשמעותו המכוננת בנרטיב הציוני ראו למשל אלמוג (1997), עמ' 67-81.

המיעוט ואף של האויב. היכולת להכיר מציאות רבת-פנים, המזמנת התלבטות מוסרית ואמפתיה כלפי המיעוט, זרה לשיח הלאומי ואף מערערת על קביעותיו. הרומן ההיסטורי של שפירא (1960), **אדום ויהודה**, מאפשר לנמען ללמוד על המציאות הישראלית בימי מלכות שלמה דווקא מבעד לעיניו של אחד מאויביה המרים של הממלכה: את ראשית ההידרדרות הממלכה בחר שפירא להציג מבעד לעיניו של מנהיג שבט הקיני. על אף ששבט זה חי על אדמתו דורות רבים, המלך שלמה מחליט לגרשו וכובש את אדמותיו. מעשה זה מוצג כאקט מקומם של ממלכה המנצלת את כוחה כנגד מיעוט חלש, פעולה הדוחקת מיעוט באין ברירה למעמד של אויב. הדמות הראשית בסיפור היא דמותו של מרן, בן להורים עבריים וסב כנעני. הנמען לומד להזדהות עם מרן וחבריו ולשאוף לנפילתו של הרוע בדמות הסמכות השלטונית בישראל. ואכן, התפלגות הממלכה לאחר מות שלמה מוצגת כתוצאה של שחיתות פנימית ותאוות הכוח שפשתה בממלכה האדירה. בניה, אחד מקציני המלך, מבכה את המצב: "כן, עדי, לא רק אני חלמתי, כולנו חלמנו אותו חלום. **שני דורות חלמנו אותו**, בימי דוד ובימי שלמה. חלום ממלכת ישראל האדירה. [...] כן, עדי, עדי, קץ הממלכה הוא זה." (שם, עמ' 157, ההדגשה שלי).

ספר זה מדגים את השימוש שיוצר המספר בסיפור המקראי כדי לעורר תופעה תרבותית מוכרת המכונה 'החרדה הצלבנית' המבטאת את חששם של הישראלים כי קיומה של מדינת ישראל אינו מובטח ועלול להסתיים בחידלון (אוחנה, 2008, עמ' 237-348). הצגת מלכות דוד ושלמה (כמו גם את התנועה הציונית) כגלגול קולוניאליסטי של מהות זרה הפולשת למרחב לא לה, מדכאת את הלאומים החיים בו, מנצלת אותם כלכלית – נועדה לשמש אזהרה מפני התפוררות דומה של הממלכה בהווה. 'שני דורות כולנו חלמנו חלום' אומר אחד הקצינים הישראלים בסיפור (ראו לעיל) – תיאור שהולם את זמנו של המספר לא פחות מאת תקופתה של הדמות המקראית. דמותו של מרן היא דימוי לשילוב רצוי ואפשרי באזור: אדם ששורשיו הכנעניים והעבריים חיים בדו קיום זה לצד זה. מרן הוא דימוי הקורא להשתלבות במרחב ומתנגד לשעבוד אלים שלו. בימיהם של שלמה ודוד לא השכילו המנהיגים להימנע מהתנגשות אלימה בין התרבויות שחיו באזור. בנרטיב קיימת אזהרה שתטען כי במידה שישאל לא תיצור דו-קיום מסוג זה בהווה היא עתידה להיעלם מקץ דורות מעטים כפי שכבר קרה בעת הריא.

אם כן, השיח הליברלי שהוצג לעיל עודד רב-תרבותיות, דמוקרטיה וחשיבה ביקורתית על המסד הקיים באמצעות הסיפור המקראי. הממד האקטואלי-תרבותי של שיח זה מבקש לקדם יחס שונה כלפי מיעוטים החיים במדינה ובמיוחד כלפי המיעוט הערבי.⁵ הסופרים שכתבו על רקע זה דחו את ההתנהלות הפוליטית-חברתית המתקיימת בהווה (הדוגלת בפעילויות אלימות של כיבוש והדרה תרבותית) ומציע במקום זאת השתלבות דמוקרטית במרחב המזרחי-פלסטיני. הידברות עם התרבות שכנה, יטען השיח, עשויה למנוע אלימות עתידית בין שני הלאומים החיים בארץ ישראל.

היבט אחר שחודש בשיח הליברלי על תמונת העבר, קשור בתפיסות עולם הדוגלות

5. עוד על הקשר בין השיח הליברלי לנרטיב הערבי-פלסטיני ראו למשל בספר הלימוד **ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר** (בר-און ועדואן, 2009), הדוגל בשיח ליברלי ופולרליסטי: הספר מציג את הנרטיבים ההיסטוריים של הפלסטינים והישראלים זה לצד זה. הספר דוחה הדרה תרבותית של תרבות שכנה ומציע כי בעתיד יהיה אפשר ליצור נרטיב משותף. וכן ראו סמוחה (2017, עמ' 123-184) בעניין נרטיב הבוחן אפשרות לדו-קיום והשתלבות דמוקרטית באזור.

באינדיווידואליזם וזכויות הפרט (שחדרו לארץ החל משנות השישים). התפתחה לגיטימציה חדשה לעסוק באדם המקראי באמצעות סוגיית קשייו האישיים, התלבטויות פרטיות, מצבי רוח, חולי, חולשה וגעגוע אל המוות. בעוד בנרטיב הציוני הלאומי התמקדו היוצרים בגיבורים 'מופלאים' ועזי רוח' שהקדישו את חייהם ופועלם למען הלאום, בנרטיב הליברלי-אינדיווידואליסטי סופר סיפורו של האדם הבודד ואת מאבקו לשרוד בעולם מנוכר ולא צודק. הדיון בגיבורי המקרא כדמויות חלשות וחסרות הרואיות מציב מודל התנהלות שונה מזה של השיח הציוני. האמירה החדשה שידרה לגיטימציה לעיסוק פסיכולוגיסטי והתמקדות בפרט. אישור זה הפחית את נכונותו להקריב מעצמו למען הקהילה. ההיבט האוניברסלי-קיומי של קשייו צמצם את המרכיב הלאומי בזהותו של הנמען וגרם להחלשת המסר הציוני.

ברומן ההיסטורי של רון-פדר (1985), **שואל**, מתוארת דמות גיבור טרגית הנקרעת בין כישוריה הדלים ובין כוחות-על אכזריים. הסיפור עוסק באדם הבודד במסעו הבלתי אפשרי אל יעד בלתי מושג. כוחות שאינם בשליטתו תולשים אותו מסביבתו הטבעית (כאדם פרטי ומאושר) אל תפקיד ציבורי שבו לא רצה ובכך גורמים לו עוול נורא. המסר בספר אינו מעודד התנדבות ומסירות קהילתית. אדרבה, המלך נדחף אל המעשה הציבורי ומשלם על כך מחיר כבד שלא היה מוכן לתת. לו היה נשאר אדם אנונימי החי בחיק משפחתו, מסלול חייו היה שונה.

סיפורה של רון-פדר (1985) הוא סיפור בעל נרטיב של תבוסה, תבוסתו של האדם הבודד בידי יקום אדיש ומתנכר. בבדידותו של המלך המרכיב הלאומי שולי וזניח. גם בעלת האוב בוכה על גורלו הטרגי של שאול. הספר מסתיים בציטוט פרק שלם משמואל א' שבו מסופר על מותו של שאול בקרב. סוף קשה וקטוע ללא ניחומים או הסבר מניח את הדעת. מבנה זר לחלוטין לשיח הציוני המציג תמונת עבר אלטרנטיבית ופולמוסית לו.⁶

בתקופה הנחקרת התפרסמו גם רומנים היסטוריים על תקופת המקרא שבהם בולט הנרטיב הדתי-לאומי.⁷ ייחודו של נרטיב זה לעומת קודמו (הנרטיב הלאומי) הוא הדרך שבה 'ויתר' על דמויות 'מקובלות' שמשלו ברפרטואר הישן (הלאומי), שכן לא הלמו את הרוח האידאולוגית שבה האמין (אמונה, שמירת מצוות וכדומה). סיפורי הקרבות הישנים (למשל שמשון, המכבים) הומרו בסיפורים בעלי משמעות חברתית-דתית. המראה החיצוני, סגנון הדיבור, שגרת היום יום של הדמות גויסו לקידום ערכים כגון צניעות, חוכמה ולימוד על פני תרגול קרבי ושיפור מיומנויות הלחימה (היבטים שכאמור פורטו בהרחבה בנרטיב הלאומי). את מקומה של ההסתגרות הלאומית המיר שיח דתי-חברתי שהתנגד לתרבות החומרנית-קפיטליסטית של החברה הישראלית בתקופה זו. כך למשל ספרו של ליבנה (1973), **אברהם העברי**, מתריס כנגד המציאות באמצעות שני דימויים מנוגדים: דמותו של תרח ובנו אברם. תרח האב הוא אדם חומרני הסוגד לכסף ולפסילים. איש המעשה, מחשב חשבונות ומנצל את השפע הכלכלי והמצב המדיני לטובת עצמו ובני ביתו. תרח האב הוא שיקוף ערכי החברה בהווה של הנמען – ערכים שהמספר מבקש לשלול. הנרטיב מעמיד גיבור נשי: דק גזרה, פנים ענוגים, עיניים מהורהרות וחולמות (אנטיזה לדמות הצבר ההרואי) שמעז למרוד בתרבות האב. הסוגיה האם האדם הוא בן חורין לקבוע את גורלו או שמא עתידו מוכתב מראש בידי

6. עוד על קונוונציית הסוף (רע/טוב) ותרומתה לעיצוב אמירה פוליטית ראו במאמרה של משיח (2013).

7. עוד על הנרטיב הדתי-לאומי לסוגיו – ראו במאמרה של שגב (2009).

כוח עליון – היא סוגיה ידועה ביהדות והסתירה בין 'הכול צפוי' ובין 'הרשות נתונה' נדונה פעמים רבות בפילוסופיה היהודית (שגיא ושוורץ, 2003): הציונות הדתית דגלה במעשה אקטיבי אנושי להשגת ריבונות יהודית בארץ ישראל ולא האמינה כי גאולת הארץ תתקיים רק עם ביאת המשיח.

ואכן, ברומן אין התרסה כנגד האמירה הציונית עצמה ויש בו לא מעט ממרכיביה: האהבה לארץ ישראל, הרצון להקים חברת מופת, הליכה ייעודית והגשמתה, האמונה בכוח בחירותיו של האדם הבודד לייצר מציאות חדשה. אולם סוג הגיבור (דיבורו המתון, דמותו הנשית, רמת רוחניותו הגבוהה, היותו אדם מתלבט מיוסר ומחפש) יוצר מערכת ערכית שונה (צנועה, בלתי מתלהמת, סובלנית, חסרת קרבויות, מתלבטת). הדגשים בספר מתמקדים במסר הלאומי (כמו האלהת האומה, קידוש האדמה) אך גם מנחילים אמירה ערכית יהודית שלעיתים אף חורגת מאמות המידה הלאומיות-פרטיקולריות. הסטה זו מעודדת את הנמען לנכס את החזון, אך מתוך ניסיון לשפרו באמצעות חיי אמונה, שיבה אל הפשטות והצניעות, התנהלות פלורליסטית ואהבה לזולת.

הדוגמאות שנמנו לעיל מציגות את החילופים שחלו בשיח הציבורי בעניין סיפורי המקרא ותמונת העבר שעלתה מהם. תמונת העבר ההומוגנית ההגמונית הומרה לטובת מיני שיח אחרים ומגוונים. תפיסות שונות ואף סותרות התחרו על הדימוי הראוי לתקופת המקרא: האם תמונת העבר צריכה לכלול היבטים חילוניים או דתיים, האם העבר מייצג תרבות פרטיקולרית וייחודית או כלל-אנושית ואוניברסלית. הממצא כי בו בזמן הופיעו בסיפורת לילדים גיבורים מושלמים והרואיים לצד דמויות סותרות (שבורות או נשיות, מושחתות וחלשות, מתלבטות ומיוסרות) מוכיח את הפיצול ותהליך ההקצנה ההולך וגובר שאפיין את החברה בעת זו. לצד אידאולוגיה הדוגלת ב'אמת' בלעדית ודומיננטית הופיעו נקודות מבט מגוונות המציעות מציאות מורכבת ואפשרות בחירה בשאלה 'מי צודק'. במיני השיח החדשים ערכים לאומיים פרטיקולריים נשכחו לטובת זהות בעלת מרכיבים אוניברסליים והומניים. תפיסות עולם חדשות (ליברליות, אוניברסליות ואינדיווידואליסטיות) גרמו לעיצובו מחדש של העבר, תמת שדה הקרב (מלחמות וכיבושים) הומרה בסוגיות חברתיות ונרטיב הניצחון הוחלף בשיח של תבוסה ופסיביות. בד בבד שבו התפילה, האמונה הדתית והלימוד אל מרכז האמירה התרבותית כסוג של מודל שעל פיו יש לחנך ילד ישראלי. כך עולה מספרות הילדים תמונת החברה הישראלית – תמונת חברה שסועה ומפוצלת, שבה כל מגזר מבקש למנף את הערכים שהוא מאמין בהם באמצעות סיפור הילדים.

חילופי נרטיבים ברומן ההיסטורי (תקופה פוסט-מקראית)

הדיון שלהלן יציג את הדרך שבה מנגנוני זיכרון והשכחה שירתו את הכותבים גם בתקופה הפוסט-מקראית. ייחודו של פרק זמן זה בהשוואה לקודמו הוא בעובדה ש"נשכח" מן הזיכרון הציוני. פעולת ההשכחה הייתה מכוונת ונועדה לקדם את מטרותיו של שיח זה. השבתה של תמטיקה זו לדיון הספרותי שימשה פעולה חתרנית בהתאם לשיח הציוני. רומנים היסטוריים על תקופה זו נכתבו על רקע שני הנרטיבים האלטרנטיביים וכל אחת מהן עיצבה זיכרון זה בדרכה.

שפירא (2007, עמ' 163-196) מתארת את דברי הביקורת הקשים שהוטחו בראשית שנות השישים, כנגד המגמה שהוביל בן גוריון בדחיקת כתבים יהודיים ממסכת התרבות הישראלית, האדרת הטקסט התנ"כי והעדפתו על פני התורה שבעל פה – מגמה שגרמה לדעת רבים לרדידות תרבותית והיסטורית. מערכת החינוך הציונית שהדגישה את חטיבות הזמן הלאומיות (ימי בית ראשון ושני),

נטתה להתעלם מתקופות שלמות שלא בלטה בהן נוכחות של יהודים בארץ ישראל. מקובל היה בנרטיב זה לטעון כי האזור היה בלתי מיושב ולפיכך נעדר היסטוריה (אוחנה, 2008, עמ' 310). במשך זמן רב 'נשכח' פרק הזמן שבין מרד בר כוכבא לראשית ההתיישבות הציונית. תולדות הארץ (ללא תולדות היהודים בה) היו כמעט מחוץ לתחום עד שבשנות השישים (גם הודות לחפירות ארכאולוגיות) הוענקה לגיטימיות ותנופה חדשה לחקר התקופות המוסלמיות והנוצריות בארץ.

הדיון שלהלן ידגים את האופן שדימויו של אירוע היסטורי משמש בסיפורת לילדים לעיצוב תמונת עבר אידאולוגית והאופן שהוא משמש אתר למאבק של צורות שיה מתחרות. כדוגמה לעניין זה ייבחן דימויו של מרד בר כוכבא ברומנים ההיסטוריים בתקופה זו.

בזיכרון הציוני הקולקטיבי מרד בר כוכבא סימל את הפעם האחרונה, שבה תחושות לאומיות בקרב העם היהודי, הובילו לקרב למען עצמאות מדינית. ככזה הפך להיות אירוע מכונן בזיכרונה של התנועה הציונית. אולם הייצוג הציוני את המרד שונה במידה ניכרת מייצוגו במסורת היהודית שקדם לו (Zerubavel, 1994, pp. 48-59). היות שמרד בר כוכבא הוא קרב שמוזהה עם מנהיגו, דמותו משמשת מרכיב חשוב בהבניית הזיכרון של אירוע זה. יחסם של המקורות היהודיים הרבניים כלפי דמותו היה אמביוולנטי: השלילה גברה על החיוב. עניין זה בא לידי ביטוי בכינויים שהעניקו לו. חכמים (רבי עקיבא למשל) ראו בו מלך משיח וזיהו אותו כ'בר כוכבא'. כנגד זה בספרות התלמודית נזכר בכינוי 'בר כוזיבא' המכוון לכזב ולאשליה הכרוכים במרד שהוביל (אופנהיימר, 2009, עמ' 81-83). הנרטיב התלמודי טען כי דרכו של רבי אלעזר שהתפלל לישועה אלוהית כנראה תרמה להצלחות של המרד יותר מגישתו הלוחמנית של בר כוכבא. עם עלייתה של התנועה הציונית משכו דמותו של בר כוכבא ומלחמתו לעצמאות תשומת לב רבה. סופרים שאבו השראה ממנהיגותו ומצאו בו סמל ראוי לתכנים שביקשו להפיץ.⁸ בר כוכבא סיפק זיכרון המעצים את הממד הפוליטי-לאומי על פני המרכיב הדתי בעברו של העם. לספרות הילדים הציונית היה תפקיד בלתי מבוטל בהפיכתו של בר כוכבא למודל לחיקוי. המסר המרכזי שביקשו לקדם באמצעותו היו האומץ, הנחישות, אהבת החופש והנכונות להקרבה עצמית למען המאבק. שירים, סיפורים לילדים וספרי לימוד סיפרו פרקים סלקטיביים מהמרד (שהצליח בהם) ולימדו כי בר כוכבא שיחרר את ירושלים (Zerubavel, 1994, pp. 96-113). כישלון המרד נתפס כמשני בחשיבותו לעומת הסמליות הכרוכה בעצם הבחירה להילחם בדיכוי.⁹ השתמשו בכל מיני אסטרטגיות כדי לצמצם את משמעות התבוסה (למשל בהדגשת היקף הנפגעים שמהם סבלו הכוחות הרומאים, או המסר כי ניצחון הרומאים היה קצר מועד בפרספקטיבה היסטורית). ספרו של גפני (1967), **מרד בר כוכבא**, הוא דוגמה לנרטיב ציוני טיפוסי ולאופן שהיוצרים מגייסים את דימוי המרד לטובת הרעיון הלאומי. הסיפור מספר את סיפורו של בר כוכבא גיבור 'זקוף וגא' (שם, עמ' 12) אשר גובה קומתו, רוחב כתפיו ויפי תארו נועדו, כמקובל

8. ראו למשל בהמשך המאמר את הדיון על ספרו של גפני (1967), **מרד בר כוכבא**, וכן בספרו של קיפניס (1974): "היתה עת צרה לישראל. הרומאים שלטו אז בארץ, הציקו ליהודים וגזרו עליהם גזרות. והנה הופיע בישראל גבור פלא, אשר גבה לו והוד, ועיניו מזהירות ככוכבים [...] שם רבי עקיבא את ידיו על ראש בר-כוזיבא ואמר: לא 'בר-כוזיבא' יהיה עוד שמך, כי אם 'בר-כוזבא', כי ככוכב תאיר לישראל ותביא להם את קרותם" (עמ' 14-16).

9. ראו למשל בספרו של ליבנה (תשכ"ו), **קנאים לדרור**: "לא איש יהודי אחד בדורות הבאים יעלה בחזון רוחו את קנאי הדרור. ישאל עצמו: כיצד היה נוהג אחד מהם במקרה כגון זה, וישיב לעצמו: ייהרג ולא ייכנע. וכך, בני, יפלו רבבות, מאות אלפים כיחידים או כקבוצים על קידוש הדרור, קידוש האומה [...] וכל עוד ימצאו קנאים כאלה תתקיים האומה..." (עמ' 372).

בנרטיב, להעיד על טיבה של האידאולוגיה המיוצגת באמצעותו. תפיסת הזמן הציונית בספר כוללת העמדה סטראוטיפית שעל פיה בצד האחד עומד החייל היהודי הצודק (ללא עוררין) ובצד האחר האויב (מנוסח בלשון רבים: 'הרומאים') המייצג אידאולוגיה הפוכה, מרושעת ושגויה.

בנרטיב זה הופכת התבוסה לניצחון באמצעות הקישור להווה: בר כוכבא הגוע מהרהר ברגעיו האחרונים כי יום אחד עתיד לקום מצביא חדש ליהודים שיגרש פולשים זרים מן המולדת 'שלנו' (גפני, 1967, עמ' 91). הקישור נעשה באמצעות דמותו של יגאל דיין "מי שהיה הרמטכ"ל – הוא המצביא הראשי של צבא ישראל בימינו כמו שהיה בר כוכבא בעבר" (עמ' 91). חיבור זה בין גיבור העבר לבן דמותו החדש מחזק את נרטיב הניצחון, שכן אומנם מאבקו של בר כוכבא הסתיים בתבוסה, אך צאצאיו המשיכו בדרכו וניצחו בקרב אחר הנתפס כהמשכו של אותו מאבק קדום. כך נבנה ברומן ההיסטורי המסר הלאומי גם שני עשורים לאחר קום המדינה.

הרומן ההיסטורי של בצר (1978), **המסע המופלא אל לוחמי בר כוכבא**, הוא דוגמה לאופן שמגזרים חדשים אימצו לעצמם את הנרטיב הציוני בפרשנות אקטואלית. הספר מספר על קבוצת נערים הנשלחת באמצעות מכונת זמן אל המאה השנייה לספירה. מייד בהגיעם הם פוגשים "לוחם עברי צעיר ויפה תואר" (שם, עמ' 19) הניצב לעומתם "זקוף וגא" (עמ' 20). בכך אין חדש בסיפור הלאומי השגרת. ההיבט שחודש בשיח בספר זה הוא אפיון המרחב ובדגש המושם במידע כי הקרבות מתנהלים באזורים כמו תקוע וביתר וממקדים את סוג הציונות שהמספר מבקש לקדם. שטחים אלה עמדו בסוף שנות השבעים בלב הוויכוח הציבורי בארץ (אלדר וזרטל, 2004, עמ' 13-81). השטחים המכונים היום יש"ע היו חלק מן המנדט הבריטי עד להקמת המדינה ונכבשו בידי צה"ל במלחמת ששת הימים. השליטה באזור זה עוררה בישראל דילמה. מצד אחד היו שביקשו להמשיך ולהחזיק בשטחים ('המשוחררים') לאורך זמן מסיבות ביטחוניות, היסטוריות, או משפטיות. ואכן לאחר מלחמת יום כיפור קמה תנועה חברתית דתית-לאומית 'גוש אמונים' שפעלה בין השאר לחידוש ההתיישבות הישראלית באזור זה. ההתיישבות בשטחים כונתה 'מפעל התנחלות' ושימשה את ממשלות ישראל לדורותיהן לחיזוק שלטונן באזור ושימוש במשאביו (אדמה ומים). הקריאה להתנחלות בשטחים התעוררה גם בקרב הציבור החילוני ואף בין בני ההתיישבות העובדת היו לה תומכים. קולות אחרים ראו במפעל התנחלות מפעל המפלה בין המתיישבים היהודים לערבים הפלסטינים. בסוף שנות השבעים קמה תנועת 'שלום עכשיו' שאומנם האמינה בזכותה של ישראל לגבולות בטוחים אך גם בזכותם של הפלסטינים להגדרה עצמית וראתה לפיכך בהתנחלויות מכשול עיקרי לכל הסכם שלום עתידי (אלדר וזרטל, 2004, לעיל).

אומנם בנרטיב בספר שהוצג לעיל משוחזרות אמירות ציוניות חבוטות, אך הקשרן הפוליטי השתנה ולכן עשוי הנמען לקרוא בהן מנקודת ראות אחרת. עצם הדבר שהלוחמים מכונים 'יהודים' ומסתובבים עם טליתות (שם, עמ' 19) מחדד את זהותו הפוליטית הסמויה של השיח, שכן ייצוגו של הצבר (כיהודי שומר מצוות הנלחם עד מוות באזור יהודה ושומרון) מעיד על סוג האידאולוגיה שמבקש הדובר להנחיל.

בנרטיב הדתי-חרדי נמנעו הכותבים מסולם הערכים החילוניים מיליטנטיים והציגו ברומן ההיסטורי מערכת ערכים חלופית בעניין המרד. דוגמה לכך היא הרומן ההיסטורי של ארגמן (תשמ"ג), **בדבקות**

ובגבורה.¹⁰ הספר הוא כרך מסדרה העוסקת ב'עלילות בתולדות עמנו' ומתמקד, כהגדרת הדובר בסיפור, בזמן "גזרות השמד, כשישים וחמש שנה אחרי חורבן בית המקדש". שמעון ואבויה הם שני נערים שומרי מצוות החוששים להיתפס בידי הרומאים. הרומאים ידועים באכזריותם והנערים חוששים מעינויים נוראיים. שמעון נזכר בסיפור ששמע על מותם של התנאים – רבי עקיבא ורבי חנניה בן תרדיון. את בשרו של רבי עקיבא סרקו הרומאים במסרקות של ברזל, ואילו את רבי חנניה דנו למיתת שריפה (שם, עמ' 8). דמויותיהם של שניים מבין עשרת הרוגי מלכות בספרות הילדים זרה לשיח הציוני. גם הקושי הכרוך במלכות רומי בארץ ישראל (שעד כה נסוב על סוגיית העצמאות המדינית) הומר לעניין מהותה האלילית של התרבות הרומית (שינוי תמטי). כלומר במקום לעסוק בסבל הנגרם ליהודים בשל היותם נתונים לשלטון זר (כלומר חיסרון בעצמאות מדינית וזהות לאומית), תמטיקה אופיינית בנרטיב הציוני, מודגש בנרטיב החדש (חרדי, בלתי לאומי) הקושי לשרוד את העריץ המאמין באיללים ושאינו מכבד את הקיום היהודי וצרכיו המסורתיים. בנרטיב בספר יש חזרה אל כינויו הרבני של בר כוכבא (בר כוזיבא) והסופר ממעט בהישגיו. נאמר כי אומנם לוחמיו של בר כוזיבא השיגו ניצחונות מעטים אך הגלגל התהפך והרומאים החלו לגבור על המורדים. הטקסט מדגל על תקופת המרד כתקופה חסרת משמעות היסטורית 'אמיתית' ומתמקד בעיקר: קיסר רומי מנע בכוח מן העם קיום תורה ומצוות. דרך ההתמודדות עם מציאות בלתי נסבלת זו ניכרת בדמותו של רבי גרשון, גיבור מזן חדש-ישן, שנהג לשבת כשתלמידיו סביבו. הוא ותלמידיו מרבים בתפילה, לומדים תורה על אף הגזרות ומערימים על הממשל בעניין זה. העיסוק הנרחב בסוגיות אלה מוכיח מהו סולם הערכים שהסופר בעל נרטיב זה מבקש להפיץ בקרב נמעניו. בשיח החרדי מוצג מופת שונה של גבורה, אורח חיים אמוני, גלריית דמויות שכדאי להעריץ ולחקות ובכך הועלה מודל אחר שהתחרה במודלים תרבותיים מקבילים בחברה הישראלית.

היבט ניכר נוסף בנושא תמונת העבר שמאפיין את השיח הדתי (הלאומי והחרדי) הוא השבת האל כגורם מחולל ושחקן ראשי לאירועי התקופה. הרחבת ההיבט הטרנסצנדנטלי של האירועים מבטא את ההתחזקות הדתית (בחברות ציוניות-דתיות) ואף ההתכנסות ההולכת וגוברת בקבוצות חברתיות בעלות זהות חרדית. הפנייה לאלוהים בדרך היהודית מסורתית נתפסת כמובנת מאליה והנרטיב מבקש בדרך זו לעודד בקרב הנמען דפוסי התנהגות הזרים לשיח הציוני. משמעות דברים אלה היא ערעור על הקודים התרבותיים הציוניים שהכתיב הנרטיב הלאומי-חילוני לטובת שיח המבקש להנחיל ערכים אלטרנטיביים. אומנם בשיח הדתי-ציוני משוחזרים ערכים הגמוניים אך נוספו להם הדגשים ייחודיים (בעניין שילוב בין עשייה אנושית לצד האמונה כי העולם מתנהל בהשגחה אלוהית). יש בכך חידוש משום שהדגשת המרכיב התאולוגי בהתנהלות האדם מחסירה מאחריותו האישית, אורח חיים שהיה בלתי מקובל על הנרטיב הציוני. אם כן, נרטיב דתי-ציוני יושלב בין אהבת מולדת לנוכחות טרנסצנדנטלית. בנרטיב דתי-חרדי יושמטו הערכים הלאומיים ויודגש אף ביתר שאת (לעומת הנרטיב הדתי-ציוני) קיומה של האלוהות ככוח מניע בעלילה.¹¹

10. יש לציין כי הסופר שמואל ארגמן (רוט) גדל והתחנך בבני ברק והתחנך בישיבה. לאחר מכן המשיך את לימודיו ב'מרכז הרב' והוסמך לרבנות. הוא הצטרף לעיתון הילדים זרקור שהוציאה התנועה להפצת התורה. מטרתו להקנות לקורא הצעיר ממורשת היהדות ומערכיה (אופק, 1985, עמ' 56).

11. על האופן שהתנהלה הציונות בעיקר לפני קום המדינה כדת אזרחית ועל האופן שדחתה את התלות באל והדגישה ערכים מיליטנטיים, ראו אלמוג, 1997, עמ' 35-96.

כך למשל בספר שהוצג לעיל (ארגמן, תשמ"ג), נתנאל, שזה עתה ניצל מהרומאים, משמח את לב אנשי הכפר כשהוא מיידע אותם כי תנאים נשאר בחיים "להמשיך שרשרת הקבלה מסיני" (עמ' 61). חדשות אלה ממלאות את ליבם שמחה גדולה והם קוראים זה לזה: "הבה נודה לאלוקנו על הטובה הגדולה שעשה עמנו בהשאירו לפליטה מורי תורה להאיר לנו את הדרך" (שם). באירוע אחר בספר, מושלך נתנאל לכלוב ועתיד להילחם בנמר: "הוא שאף אוויר לריאותיו וניסה לשלוט ברגשותיו. בליבו נשא תפילה לריבון העולמים שישמרהו וינצרהו. רק משחזר אליו בטחונות פנה לעבר המאמן והודיעו: אני מוכן" (עמ' 121). הדברים נמשכים ברוח זו לאורך כל הסיפור.

הרומן ההיסטורי של הסופר החרדי ברעם (1984), **עיר מלוכה**, הוא דוגמה נוספת כיצד הסיפור ההיסטורי (ותמונת העבר המשתמעת ממנו) משרתים את הנרטיב החרדי להנחלת ערכיו. ירושלים, נטען בסיפור, חרבה בגלל הצדוקים שגררו את העם למרד הגדול שתוצאותיו חורבן וטבח. לפי רגב (2005, עמ' 11-14), הצדוקים היו אחד הזרמים היהודיים בימי בית שני והשתייכו לבני המעמד העליון, קרובים בתרבותם לשליטים ההלניסטיים ונהגו לסחור עימם. הם דגלו בבחירה חופשית וצמצמו את האמונה בהשגחה.

באחד משיאי הספר **עיר מלוכה** נאמר: "מה בצע בהדיפת הרומאים אם הצדוקים ימגרו את ממלכת התורה? כל מאויינו מתמקדים בשמירת התורה הקדושה. אל לנו לשכוח את העיקר בסערת הקרב" (ברעם, 1984, עמ' 134). רבן יוחנן בן זכאי המוגדר כראש ממלכת התורה (עמ' 197) ואנשיו "נלחמים כאריות" (שם) בצדוקים המתפרצים ועל אף שהרומאים כבר נוגחים באין מפריע וראוי להדוף אותם, בוחר יוחנן להמשיך את מלחמתו עם האויבים מבית. תמונת עבר זו נועדה לחזק כמובן את ערכיו של הנמען בהווה ולבקר קשות את התרבות החילונית הדומה במאפייניה לצדוקים, וכן להתריע על האסון שעלול להתרחש במידה והתורה תישכח מהעם.

דומה לעניין זה גם ספרו של בראן (1982), **מטולדו ועד צפת**, המתאר את תקופת גירוש ספרד. בנרטיב מורחב עניין מסירות הנפש, קידוש השם ונאמנותם של המוני בית ישראל לגדולי הדור. גם הנמען הצעיר מתבקש ללמוד ממופת זה ולציית למנהיגי הדור הנוכחי מתוך אימוץ ערכיה של היהדות החרדית.¹²

הרומן ההיסטורי של וישניצר (1978), **נחל חבר**, עוסק גם הוא בתקופת מרד בר-כוכבא, אם כי מנקודת מבטו של השיח הליברלי (למשל מעצם הדבר כי תקופת המרד מתוארת מזווית הראייה של המפקד הרומאי). בני המקום בולטים בעיצובם המזרחי (למשל שחומי עור, מלהגים גוזמאות מזרחיות) אך זהותם הלאומית והדתית אינה ברורה דיה (דבר המוכיח עד כמה סוגיות הלאום והדת בנרטיב זה שוליות עבור הדובר). עיקר עניינו של השיח הוא ברומן האנושי המתפתח בין המצביא הרומאי לנערה המקומית: הנערה והאם שורדות את הכיבוש הודות לדרך המחוכמת שבה מפתה הנערה את הגבר הזר. המלחמה שזימנה את המפגש בין המפקד (והגבר) המיוסר לנערה אינה מתוארת במונחים של מרד ושאיפה לעצמאות, אלא יש בה רקע משני ליחסי אנוש חד-פעמיים ולתשוקות הנגזרות מהם. המאבק הלאומי-דתי-תרבותי איבד את עוצמתו וחשיבותו לנוכח הרומן בין הגבר הכובש לאישה היפה, מוכיחים את הדמיון הקיים בין כל בני האדם המתייסרים באותן

12. וראו לעניין זה גם את ספרו של שפיצר (1983), **ליל ההצלה** – סיפור היסטורי המבקש "להחזיר בקרב העם ובמיוחד בקרב של הדור הצעיר אמונה בסיסית בה' ובמשה עבדו" (עמ' 7). אמונה – כפי שחיו אותה צדיקי הדור.

תשוקות והחולמים במידה דומה על אהבה ואושר. מכל האמור לעיל בולטת מערכת הערכים הליברלית, המספקת את המסגרת התרבותית לסיפור מעין זה: אוניברסליזם, הזכות לאושר, החתירה להגשמה עצמית, ההימנעות מלאומיות.

במרכזן של כל הדוגמאות שהוצגו עד כה מופיע המרד כמוטיב ספרותי וכסמל. היוצרים של הנרטיב הציוני ביקשו להחזיל אותו על כלל הקולקטיב, לקדם באמצעותו את המסר הלאומי ולהפוך את האירוע ההיסטורי למופת עבור 'כולם'. באותה העת המחנה הדתי-לאומי סיפר את סיפור המרד כדי להוכיח כי אנשיו בלבד הם הראויים לתואר "ממשיכי הדרך". הסופרים החרדיים שללו וביקרו את מרד בר-כוכבא (והעומד בראשו) וביקשו להמיר את המופת שהציב במערך שונה של גיבורים וערכים. היוצרים בנרטיב הליברלי ראו בו רקע לסיפור חוצה תרבויות כשמערכת ערכים חדשה וזרה מעצבת את תמונת העבר העולה ממנו. כך שימש המרכיב ההיסטורי בנרטיבים למיניהם כיעד למאבק על זהותם האידאולוגית של הילדים.

השינוי במבנה הזיכרון של העבר הפוסט-מקראי אינו מתמקד רק בהבניה מחודשת של פרטי זיכרון ידועים, אלא גם בהוספה של פרקים היסטוריים חדשים למאגר זה. הזליגה מן ההיסטוריה המקובלת (קרי הציונית) אל תקופות חדשות, נועדה לערער על קביעות לאומיות שהתקבעו בתרבות (כמו התפיסה כי ארץ ישראל עמדה ריקה מתושבים עד ששבו בניה היהודיים ליישבה), לטובת תפיסה היסטורית שונה והפקת מסקנות חתרניות על ההווה. יש לציין כי סטייה מתמונת העבר הלאומית בעניין זה לא הייתה נפוצה בעת זו, אך עצם קיומה מעיד על השינויים שהתחוללו בחברה הישראלית והאופן שסיפורת הילדים נענתה להם ותרמה לעיצובם.

דוגמה לכך הוא הרומן ההיסטורי של וקסלר (1976): **ידידי מלך ירושלים**. ספר זה מדגים את החריגה אל זמנים היסטוריים חדשים מאלה שהציונות נהגה לספר. מדובר בתקופה הצלבנית (המאה השתיים עשרה). הספר יוצר אנלוגיה ציונית צלבנית ובוחר את שאלת השתלבותה של החברה הישראלית במרחב המזרח תיכוני (אוהנה, 2007, עמ' 93-101). הטקסט מחדד את הפער בין מזרח למערב. שתי חלופות באות בחשבון בעניין זה: הראשונה מבטאת את נקודת המבט הערבית הרואה בצלבנים (ובאנלוגיה לימינו – את מדינת ישראל) מהות מערבית זרה ועוינת. השנייה (שאליה מכוון הנרטיב הליברלי בסיפור), מבקשת לבחון את אפשרות הדיאלוג מזרח-מערב ואת מדינת ישראל כמימוש של דיאלוג זה.¹³ במידע כי אביו של מיכאל עובד בכור האטומי מהדהדת גישה המשקפת את החרדה מקיומה הזמני ומתבוססת האפשרות של מדינת ישראל בקרב הדומה לקרוב קרני חישן ההיסטורי והמיתולוגי.¹⁴ בנרטיב בספר אין הכרה בזכותם הבלעדית של היהודים על המרחב הישראלי והדובר בו מלמד כי בני לאומים שונים רואים במקום 'מולדת'. בשיח הליברלי בסיפור מוכחת קדמות נוכחותה של הישות המוסלמית במרחב ועובדת קיומם המצומצם של חיים יהודיים באזור. הנמען לומד כי המרחב הארצישראלי מתוך ניגוד לנלמד בבתי הספר בידי 'מורים להיסטוריה'

13. בספרו של פרס (תשל"ל), **קלע דוד**, ובספרו של אליאב (1972), **ארץ הצבי**, שהתפרסמו בראשית שנות השבעים – שנים ספורות בלבד לפני פרסומו של ספר זה (וקסלר, 1976), יש התמקדות בקרב קרני חישן שבו הביס צבאו של צלאח א-דין את הצלבנים. המסקנה הנלמדת מן הקרב הקדום (קרב שהביא לידי סיום ימי שלטונם של הצלבנים באזור) היא שיש להימנע משיבה לסיטואציה דומה בין ישראל לעולם הערבי כדי לשלול קרב אטומי עתידי.

14. הדים נוספים לדרך חשיבה זו אפיינה לא רק את הסופרים, ועל עניין זה כתב אוהנה (2007, עמ' 100 ואילך).

(כך בספרו של וקסלר, שם, עמ' 214-215), כלומר על פי הנרטיב המסדי ההגמוני, היה לאמיתו של דבר מרחב רב-תרבותי וככזה הוא מחייב דיאלוג דמוקרטי בין הלאומים השונים החיים בתחומם. על פי הספר: השאיפה להידברות ופיוס בהווה חיונית להמשך קיומנו ומתבקשת מתוך סוג זה של זיכרון לאומי.¹⁵

פריצה חשובה אחרת של גבולות הזיכרון משמשת החזרה לפרקים היסטוריים מתולדות העם בימים שבהם לא ישב על אדמתו (כלומר מימי הגלות). כבר נאמר לעיל כי בשיח הציוני, מסיבות אידאולוגיות, נבחרה במכוון המגמה לצמצם את הזיכרון הלאומי הנוגע לזמן שבו לא חיו היהודים בארץ ישראל. שני מניעים מרכזיים הובילו לשינוי במגמה זו וכתובה על תחום זמן זה. הראשון, הרצון לשוב אל הממד היהודי המאפיין את הזהות הישראלית, בעיקר בדחיית הגישה השוללת גולה. בנרטיב חתרני זה נדחתה תפיסת העולם (הציונית) הרואה בגלות שלב זמני ונחות לעומת החיים הלאומיים בארץ (חבר, 1999, עמ' 101). מניע נוסף (הנובע ממנו) הוא הניסיון לספר את סיפורן של קהילות יהודיות (תרבותן, דמויות מרכזיות, אורח חיים) ובכך לשמר בדרך כלשהי את ייחודן. כור ההיתוך הלאומי ביקש לטשטש הבדלים עדתיים ולכן לא עודד הנצחה ראויה לתחומים אלה. אולם עם הזמן, מדיניות זו הלכה והצטמצמה ובכך התאפשרה הופעתם של נרטיבים מסוג אחר. אלה ביקשו להבליט את תרבותן הייחודית של קהילות יהודיות פרטיקולריות. החיפוש אחר המשותף לקיבוץ 'היהודים' הומר בשיח המתמקד דווקא בפערים ביניהם ומחדד את אופיים הייחודי של התפוצות למיניהן גם אם משמעות הדבר היה פיצול הזיכרון הלאומי. סיפורן של דמויות מופת מתוך בני הקהילה הייתה דרך אחת שבאמצעותה ביקשו להשיג יעדים אלה. עיצוב סיפורו של אמטוס לוזיטנוס, רופא בן אנוסים, שנולד בשנת 1511 ונקבר בסלוניקי הוא דוגמה לכך. ברומן ההיסטורי של מיכאלי (תשכ"א), **בן האנוסים**, מוצהר בפתיחה כי הסיפור אמיתי וכי גיבור הסיפור לא היה 'איש מלחמה'. פתיחה זו מבקשת ליצור פולמוס סמוי עם הערכים שרווחו באותה עת בארץ: גיבור הסיפור היה 'אדם גדול ברוחו' (עמ' 6), רופא שתרם מעצמו לעשירים ולעניים כאחד. אדם 'נפלא' (עמ' 7) זה חי בקהילת סלוניקי. סלוניקי מתוארת כעיר של יהודים שבה השבת נשמרת על פי חוקי התורה. בסלוניקי 'יושבים אחיו' (עמ' 51) ובה מצא מנוחה ולא ידע עוד פחד. אמטו הרופא הפך לגיבור תרבות של הקהילה משום מידותיו הרוחניות ומשום שבחר לסיים את חייו בקרב בניה. עד היום, טוען הטקסט, נמצאת בבית הקברות הישן מצבה ישנה ועליה כתובת בעברית עם שמו של הרופא.

השיח בדוגמה זו הוא שיח דתי שיוצרו אינם מקדשים את האדמה הישראלית במערכת העדיפויות האידאולוגיות שלהם. אדרבה, תמונת העבר הפוסט-מקראי מציגה מציאות שעל פיה אדם יהודי מסוגל לנהל חיים ראויים במרחב שאינו בהכרח ישראלי. בטקסט זה הרופא נערץ בזכות העובדה שלא שכח את מוצאו היהודי גם במרחב עוין כמו זה של האינקוויזיציה. הילד הישראלי נדרש ללמוד מכך ולהזור אל שורשים דומים. ערך כגון 'גיבור מלחמה' נדחה בטקסט כבזו סמוי לטובת רוחניות ואמונה (במובנה היהודי מסורת). ייחודה של קהילת סלוניקי נמדד בערך שמירת המצוות (שבת)

15. והשוו עניין זה גם לספרה של אורגד (1985), **שני חברים בממלכת הצלבנים**, שגם ממנו עולה כי ארץ ישראל לא שימשה אדמה תבולית ריקה מתושבים ויישבו אותה עמים אחרים שאינם יהודים.

שאפיין את המקום. הדמות ההיסטורית, כמטונימיה לקהילה כולה, משמשת דימוי לאידאולוגיה הרצויה שהנמען צריך לאמץ.¹⁶

אולם לא רק בנרטיב הדתי נבחרה היכולת לספר את סיפורם של דמויות היסטוריות וקהילות יהודיות פוסט-מקראיות. גם בנרטיב הליברלי הסופרים מצאו עניין בתמונת עבר זו מסיבות למיניהן. כך למשל הנרטיב ברומן ההיסטורי של צלקה (1985), **פרחיה בין שודדי הים**, מספר על גלגוליו של נער יהודי ירושלמי בראשית המאה השבע עשרה. העיר בתקופה זו אינה קלה לנער היתום והחברה היהודית בה חמדנית וכעורה. הנער מבקש להימלט מהמקום בעזרת מורה נערץ. תנועת ההגירה מירושלים אל ארצות ניכר נתפסת באמצע שנות השמונים כמעשה ראוי לתקופתו והסופר אינו מוצא לנכון לתרץ ולהמתיק אמירה זו. עד לאותו זמן היה פרחיה דה סילוה תלמיד חכם שביקש להיות מלומד ששמו הולך לפניו. מסעו מזמן לו הרפתקאות (למשל שודדי ים, אהבות ובגידה, חטיפות ובצע כסף – תמטיקה לא מקובלת בשיח הציוני). את קשייו הוא שורד בזכות יכולתו להתחמק ולהסתתר וכישרונו לקנות לעצמו ידידים. המרכיב היהודי בזהותו של הנער מצומצם, זהות חבריו למסע מגוונת ולמרכיב הלאומי או הדתי אין משמעות רבה. עם תום נודויו הנער אינו מבקש לחזור לירושלים.

הספר אינו יוצר זיקה עמוקה בין האדם היהודי למולדת הישראלית. אדרבה, זו כרוכה בזיכרונה של הדמות כמקום מאיים ומושחת. ההגירה מירושלים הצילה את חייו של פרחיה. המספר משרטט את דמותו של הנער בהומור ואהבה ומקבל את זכותו הבסיסית לחיים בעלי משמעות מלאי הגשמה עצמית ועניין דווקא בחוץ לארץ. פרחיה מתיידד עם בני לאומים אחרים, נלחם בהם, בורח מהם, נקשר אליהם ובעיקר שופט כל אדם בזכות עצמו ולא על פי קריטריונים אתניים-לאומיים. תמונת העבר מציגה מציאות קשה שלפיה מעצמות-על וכוחות טבע שולטים באדם הפרטי ומסוגלים להרוס את חייו כהרף עין. הילד (פרחיה) הוא ייצוג הולם לקטנות האדם, חולשתו וחוסר האונים המאפיין את הגזע האנושי בכללותו במלחמתו לשרוד ולהיות מאושר. יש לציין כי ספר זה יוצא דופן בעניין המצומצם הנדון (סיפורי הגירה מארץ ישראל בתקופה הפוסט-מקראית). אולם אופציית ההגירה מן הארץ שימשה בפרק הזמן הנחקר נושא שגרתי על רקע הנרטיב הליברלי¹⁷ ולפיכך אינו חריג ומוכיח את השינוי האידאולוגי שהציע השיח החדש לעומת קודמו.

סיכום

הרומנים ההיסטוריים על תקופת המקרא והעבר הפוסט-מקראי משמשים חומרי גלם לתפיסות עולם מגוונות גם לאחר שנות השישים. המאמר הדגים כיצד הנרטיב הציוני החל לאבד מתוקפו, לאחר שמיני שיח חלופיים בחרו לזכור את פרק הזמן המכונה 'העת העתיקה' מנקודת ראות אחרת ממה שהיה מקובל עד כה. דמויות מופת הוצגו בחולשתן, ערכים חדשים הנחו את התנהלותן, נרטיבים חדשים הדגישו את שבירותן והערצה הפכה לביקורת. באמצעות בחירה מודעת של פרקי היסטוריה

16. דוגמה אחרת: בספרה של כהן (1980), **מטהרן לירושלים**, מסופר על שליח מישראל המגיע לטהרן ומתודע לראשונה לאהבת ישראל השוררת בקרב יהודי המקום ולעברם. כך למשל הוא למד על פוגרום קשה שחוו יהודי העיר משהד בשנת 1839. הסיפור נועד לשדרג את מעמדם של יהודי פרס בישראל, להציג את ייחודה של התרבות היהודית-הפרסית ולהוכיח את גבורתה במצבים של שנאה ואנטישמיות.

17. ראה גביאן, 2011.

'חדשים' (כלומר שהזיכרון הציוני נהג להתעלם מהם) פיצלו הנרטיבים המתחרים את האמת המונוליטית הלאומית לזיכרונות משנה שאפשרו סטייה מן האתנוצנטריות התרבותית הקוהרנטית שמשלה קודם לכן לטובת סוגיות כלל אנושיות רחבות.

המאמר הציג כיצד אותו אירוע היסטורי (למשל מרד בר כוכבא) שימש מנוף לאידאולוגיות סותרות, כשהן מעצבות אותו כל אחת לפי מטרותיה. דימויי המנהיגות השתנו (גיבור האתמול נשפט כשקרי ומטעה), מטרות קיומו של הפרט התחלפו (מהגשמה עצמית על רקע המעשה הלאומי/הדתי אל חיפוש האושר האישי על רקע הנרטיב הליברלי), שגרת היומיום של הדמויות – כל אלה בנו עולם ערכי שהיה אמור לעצב את עולמו של הנמען בהווה. בשיח הדתי חרדי ביקשו הכותבים למשל להתמודד עם הנרטיב הלאומי בטיעון כי ערך לימוד התורה ושמירת מצוות עדיפים על ערכים כגון קדושת הארץ וגבורה פיזית. תוקף לדבריהם מצאו בציטוטים ממקורות יהודיים ומדרשיים ואזכור דמויות חכמים שישמשו מקור לחיקוי ודוגמה. היה בכל אלה התרסה כלפי עולמה הרוחני של הציונות, ערכיה ותרבותה.

דרך אחרת לניגוח דרכה של הציונות הייתה סיפורן מחדש של תקופות שבהן הציונות לא 'מצאה עניין' מסיבות אידאולוגיות. אלה הוכיחו כי ארץ ישראל למשל לא הייתה אדמה בתולית בלתי מיושבת כאשר הגיעו אליה החלוצים הראשונים. הרעיון דרש חשיבה חדשה והפקת מסקנות שאינה זהה לאלה של הציונות כי בארץ ישבו מאז ומתמיד תושבים מוסלמים שראו בארץ ישראל את ביתם (למשל כי תושבי האותנטיים של המרחב הישראלי הם המוסלמים וכן היהודים המזרחיים). בנרטיב ליברלי ודמוקרטי מסוג זה נטען כי ללא גשר תרבותי ורוחני אל תושבים אלה עלולה המדינה הישראלית להגיע אל סוף דרכה.

הזיכרון הלאומי המונוליטי נמצא בעמדת מגננה כאשר נוספו לו זיכרונות משנה שביקשו להוסיף אל המאגר הקולקטיבי גם אירועים, דמויות וערכים הזרים לו. כך ביקשו קהילות יהודיות לשפר את מעמדן ולהנציח את קיומן בתודעה התרבותית הקולקטיבית. זיכרונות מפוצלים אלה עודדו את השיבה אל מרכיבים יהודיים בזהות הישראלית, או לחלופין להוסיף לו מרכיבים אוניברסליים כלל-אנושיים. אלה גם אלה לא תאמו את דמותו הרוחנית של ה'עברי החדש'. הגדרה מחודשת של מושג ה'גבורה' וההכרה כי אדם יכול להגיע למיצוי והגשמה גם מחוץ לגבולות הארץ ערערו את ליבת הטיעון הציוני.

השינויים לא התקיימו בבת אחת או בספר מסוים. בהדרגה כל סיפור הוסיף צד נוסף למרחק ההולך וגדל בין עלילת העל-ציונית ובין מה שסופר כשלושה עשורים לאחר קום המדינה. ההבדלים האידאולוגיים היו רחבים למדי עד כי (כפי שהוצג לעיל) התגבשו לצורות שיח עצמאיות חדשות. דינמיקת השינויים האלה אינה נחשפת אלא כאשר קוראים את הרומנים ההיסטוריים האלה זה לצד זה ובעיון נרטיבי מדוקדק. התחושה המעורפלת שהזיכרון הקיים בנו לעומת העבר אינו זהה למתואר בחלק מן הספרים המוצגים במאמר זה קשורה קשר ישיר בנרטיב המבנה אותה.

זך (2016) כתב: **"...כְּשֶׁנֶלֶם זִכְרִים אֲנִי שׁוֹכֵחַ. וְכִשְׁנֶלֶם שׁוֹכְחִים אֲנִי זֹכֵר. וְזֶה פִּזְאָב עַד כְּדֵי כִּף שְׂאֵנִי צְרִיחַ לְהִתְאַמֵּץ לְאַסֵּף אֶת הַשְּׂכָרִים, כְּדֵי שֶׁלֹּא אֶשְׁכַּח שְׂאֵנִי חַיֵּב לְזַכֵּר"** (עמ' 132). את המילים אלה אפשר להבין בדרכים מגוונות, ואולם בעיניי הן מתארות את חוויית ההתנסות בזיכרון ובשבריו: את ההגמוניה הזוכרת בהשוואה לזיכרון האישי. את הבחירה לשכוח גם כש'כולם' בוחרים לזכור ולהפך. אך בעיקר מילים אלה שעוסקות בסוגיית החובה שבזיכרון, את הכאב הכרוך בפעולה

זו ואת הדרך שבה זיכרונות העבר נשכחו, התנפצו ואורגנו מחדש עבורנו, משאירות באדם תחושה כי חובה עליו לזכור אך אינו בטוח עוד את מה.

רשימת מקורות

- אוחנה, ד' (2007). אנלוגיה היסטורית כמיתוס פוליטי: בין צלבנות לצינונות. בתוך מ' נאור (עורך), **צבא, זיכרון וזהות לאומית** (עמ' 93-101). ירושלים: מאגנס.
- אוחנה, ד' (2008). **לא כנענים, לא צלבנים: מקורות המיתולוגיה הישראלית**. ירושלים: מכון שלום הרטמן.
- אופנהיימר, א' (2009). התמורות בחקר מרד בר-כוכבא בשישים שנות המדינה. **ציון**, 74, 94-65.
- אופק, א' (1985). ארגמן (רוט), שמואל. בתוך **לקסיקון אופק לספרות ילדים** (עמ' 56). תל-אביב: זמורה, ביתן.
- אורגד, ד' (1985). **שני חברים בממלכת הצלבנים**. גבעתיים: מסדה.
- אלדר, ע' וזרטל, ע' (2004). **אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004**. אור יהודה: כנרת.
- אליאב, א' (1972). **ארץ הצבי: הערכת-מצב: אפשרויות פתוחות לישראל**. תל-אביב: עם עובד.
- אלמוג, ע' (1997). **הצבר – דיוקן**. תל-אביב: עם עובד.
- אלמוג, ע' (2004). **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית** (כר' א-ב). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- אלמוג, ג' וברוך, מ' (1996). **ז'אנרים בסיפורת לילדים**. תל-אביב: מכון מופ"ת.
- ארגמן, ש' (תשמ"ג). **בדבקות ובגבורה**. ירושלים: זרקור.
- בנזימן, י' (תשס"ח). מבוא: אדם יהודי זוכר. בתוך י' בנזימן (עורך), **משחקי זיכרון: תפיסות של זמן וזיכרון בתרבות היהודית** (עמ' 7-15). ירושלים: מכון ון ליר.
- בצר, ע' (1978). **המסע המופלא אל לוחמי בר-כוכבא**. תל-אביב: מלוא.
- בראן, א' (1982). **מטולידו ועד צפת: סיפור היסטורי מימי האינקויזיציה**. ירושלים: משאבים.
- בר-און, ד' ועדוואן, ס' (2009). **ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר: פלסטינים וישראלים**. בית-ג'אלא: פריים – מכון לחקר השלום במזרח התיכון.
- ברעם, מ' (1984). **עיר מלוכה**. בני-ברק: תבונה.
- גביאן, א' (2011). **"לספר סיפור בארבעה קולות": חילופי נרטיבים בסיפורת לילדים 1960-1985** (עבודת דוקטור). אוניברסיטת תל-אביב.
- גורביץ', ד' וערב, ד' (2012). נרטיב. בתוך ד' גורביץ' וד' ערב (עורכים), **אנציקלופדיה של הרעיונות: תרבות, מחשבה, תקשורת** (עמ' 731-743). תל-אביב: בבל.
- גורן, י' (1984). **המלך דוד**. ירושלים: כתר.
- גפני, ש' (1963). **ספורי האבות**. תל-אביב: מ' מזרחי.
- גפני, ש' (1964). **דוד מלך ישראל**. תל-אביב: מ' מזרחי.
- גפני, ש' (1967). **מרד בר כוכבא**. תל-אביב: עמיחי.
- הראל, ש' (1993). **קול מעמק, קול מהר: פנים, תחנות ומהלכים בספרות העברית לילדים: פרקים בפואטיקה דורית**. צופית: מרכז ימימה לחקר ספרות ילדים והוראתה.
- וישניצר, נ' (1978). **נחל חבר: סיפור בשני חלקים מתקופת בר כוכבא**. תל-אביב: ספרית פועלים.

- וקסלר, א' (1976). ידידי מלך ירושלים. רמת גן: מסדה.
- זך, נ' (2016). אומרים שממש יפה שם: שירים אחרונים. בני-ברק: הקיבוץ המאוחד.
- חבר, ח' (1999). ספרות שנכתבת מכאן: קיצור הספרות הישראלית. תל-אביב: משכל.
- כהן, א' (1988). תמורות בספרות ילדים. חיפה: אח.
- כהן, י' (1980). מטהרן לירושלים (ועוד סיפורים לבני הנעורים). ירושלים: קרית ספר.
- ליבנה (ליברמן), צ' (1965). דוד ועמינדב: סיפור היסטורי מתקופת שאול ודוד. תל-אביב: עמחי.
- ליבנה (ליברמן), צ' (תשכ"ו). הקנאים לדרור: רומן היסטורי מתקופת בר כוכבא. ירושלים: ארמון.
- ליבנה (ליברמן), צ' (1973). אברהם העברי. תל-אביב: עם עובד.
- לוקאץ, ג' (1955). הרומן ההיסטורי: התפתחות המגמות והצורות בענפי הספרות (א' סולה, מתרגם). מרחביה: ספרית הפועלים.
- מיכאלי, מ' (תשכ"א). בן האנוסים. ניו-יורק: ועדת החינוך על יד בתי הכנסת המאחדים.
- מצוב-כהן, ע' (2018). מקומה של דונה גרציה נשיא במרחב הפרטי והציבורי על פי שלושה רומנים מן הספרות העברית החדשה. שאנן, כד, 67-86.
- משיח, ס' (2000). ילדות ולאומיות: דיוקן ילדות מדומיינת בספרות העברית לילדים 1790-1948. תל-אביב: צ'ריקובר.
- משיח, ס' (2013). אוריינות פוליטית: פוליטיקה ב/של ספרות הילדים. ספרות ילדים ונוער, 134, 15-32.
- משיח, ס' (2015). ילד, משפחה, לשון: פואטיקה ופוליטיקה ב"חיבוק" לדוד גרוסמן. ילדות, 1, 119-129.
- משיח, ס' (2016). הפוליטיקה של ספרות ילדים ונוער: קריאה בנובלה הרדיקלית "פתאום בעומק היער" לעמוס עוז. גילוי דעת, 10, 47-75.
- סמוחה, ס' (2017). לא שוברים את הכלים: מדד יחסים ערבים-יהודים בישראל 2015. חיפה: פרדס.
- פרס, ש' (תש"ל). קלע דוד. ירושלים: ויידנפלד וניקולסון.
- צלקה, ד' (1985). פרחיה בין שודדי הים. תל-אביב: עם עובד.
- קיפניס, ל' (1974). ל"ג בעומר: מחזור ספורי-הג לילדים. תל-אביב: שמואל זימזון.
- קרן-יער, ד' (2007). ספרות כותבות לילדים: קריאה פוסט קולוניאליסטית ופמיניסטית בספרות ילדים עברית. תל-אביב: רסלינג.
- רגב, א' (2005). הצדוקים והלכתם: על דת וחברה בימי בית שני. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- רודין, ש' (2015א). "אהרות" ורב-תרבותיות בספרות הילדים והנוער הישראלית. ילדות, 1, 30-59.
- רודין, ש' (2015ב), דמות הערבי בספרות הישראלית לילדים ולנוער: 1985-2015. ספרות ילדים ונוער, 138, 29-62.
- רון-פדר, ג' (1985). שאול. ירושלים: כתר.
- שביט, ז' (1999). עבר בלא צל: בניית תמונת העבר בסיפור הגרמני לילדים. תל-אביב: עם עובד.
- שגב, י' (2009). ספרות מייצרת ומשקפת נרטיב: ספרות הילדים הדתית לאומית כמקרה מבחן. טללי אורות, 15, 229-242.
- שגיא, א' ושוורץ, ד' (2003). המפעל הציוני הדתי לנוכח עולם מודרני: מסת מבוא. בתוך א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית (כרך א, עמ' 9-39). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

- שיכמנטר, ר' (2018). הנרטיב ההיסטורי של הימין בספרות הילדים והנוער, 1980-1965. **עיונים**, 30, 203-181.
- שפיצר, ש' (1983). **ליל ההצלה: סיפור על רקע היסטורי**. ירושלים: משאבים.
- שפירא, י' (1960). **אדום ויהודה: ספור היסטורי**. תל-אביב: א. זלקוביץ.
- שפירא, א' (1997). **יהודים חדשים יהודים ישנים**. תל-אביב: עם עובד.
- שפירא, א' (2007). **יהודים, ציונים ומה שביניהם**. תל-אביב: עם עובד.
- Even-Zohar, I. (1997). Factors and dependencies in culture: A revised outline for Polysystem culture research. *Canadian Review of Comparative Literature*, 24(1), 15-34.
- Hobsbawm, E. J., & Ranger, T. (Eds.). (1983). *The Invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hutton, P. H. (1991). The role of memory in the historiography of the French revolution. *History and Theory*, 30(1), 56-69. doi:10.2307/2505291
- Zerubavel, Y. (1994). *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition*. Chicago, IL: Chicago University Press.